

University of Groningen

Complotdenken als paranoia

Schram, Hilda

Published in:
Kunst en Wetenschap

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Publication date:
2016

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Schram, H. (2016). Complotdenken als paranoia: De pathologisering van een sceptische grondhouding. *Kunst en Wetenschap*, 25(2), 11-12.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

COMPLOTDENKEN ALS PARANOIA

DE PATHOLOGISERING VAN EEN SCEPTISCHE GRONDHOUDING

HILDA SCHRAM

Er bestaat over het algemeen een enorme weerstand om te bekennen in een complot te geloven, en niet zonder reden. De heersende opvatting is dat samenzweringstheorieën onzin zijn en, dientengevolge, dat de ‘gelovige’ niet helemaal goed wijs is. Het volstaat om alleen al het woord samenzwering te gebruiken om daarna niets meer te hoeven uitleggen of bewijzen. Bijna alle wetenschappelijke literatuur over samenzweringen en samenzweringstheorieën is geschreven vanuit een complotkritisch perspectief. Auteurs die een neutraal, objectiever standpunt innemen zijn schaars. En dat is vreemd, want iedereen weet dat complotten voorkomen.

Inmiddels bewezen en erkende voorbeelden van complotten zijn het Tonkin-incident (een beweerde aanval in 1964 op een Amerikaanse torpedobootjager door de Noord-Vietnamezen die nooit heeft plaatsgevonden, maar wel aanleiding was voor het opvoeren van de Vietnamoorlog), Operatie Northwoods (het plan van de Verenigde Staten, begin jaren zestig, om een vliegtuig boven Cuba neer te schieten en dat de Castro-regering in de schoenen te schuiven om zo een inval op het eiland te rechtvaardigen), PRISM (het door Edward Snowden geopenbaarde af luisterprogramma van de NSA) en Operatie Gladio (een in 1952 gestart geheim *stay-behind*-netwerk in geheel West-Europa om een communistische invloed te neutraliseren). De literatuur over samenzweringen begint dan ook vaak met de constatering dat ze weliswaar bestaan, onmiddellijk gevolgd door een ‘maar ze zijn zeldzaam, ze komen in onze westerse wereld eigenlijk niet voor, en zeker niet in de huidige tijd’. Deze constatering is dan voldoende om het verder zonder reserves over de onzin en het gevaar van deze verklaringen te hebben. Sommigen gaan zelfs zo ver dat complotdenken actief bestreden zou moeten worden.

Maar, als complotten wel voorkomen en het dus alleen maar verstandig is die mogelijkheid open te houden, hoe weet je dan wanneer je dat per se niet moet doen? En hoe weet je wanneer je niet eens de vraag moet opwerpen dat er wel eens van een complot sprake zou kunnen zijn? Zijn er criteria die je kunt hanteren om bij voorbaat te weten of je te maken hebt met een complottheorie, die dus per definitie onzinnig wordt gevonden, of met een theorie die ook een complot veronderstelt maar waarvan het wel verstandig is om serieus te onderzoeken?

FILOSOFISCH DEBAT

Een aantal filosofen heeft zich hier het hoofd over gebroken, maar tot op de dag van vandaag bestaat er geen consensus over. Zoals gezegd is de hoeveelheid literatuur op dit gebied vrijwel altijd complotkritisch en maar zelden niet vooringenomen, objectief. Twee boeken waarin men wel probeert dit probleem zakelijk te benaderen zijn *Conspiracy theories – The philosophical debate* uit 2006, onder redactie van David Coady, waarin een zestal filosofen zijn standpunt over dit onderwerp uiteenzet en op elkaar reageert, en het recentere *The philosophy of conspiracy theories* van Matthew Dentith uit 2014.

Charles Pigden, die wat mij betreft de meest interessante en logisch consistente bijdrage aan het eerstgenoemde boek leverde, schreef ook het voorwoord voor het tweede, waarin hij aan de hand van een voorbeeld meteen duidelijk maakt dat het op zijn minst voorbarig is om samenzweringstheorieën als zodanig, *enkel omdat het samenzweringstheorieën zijn*, te verwerpen. Zijn redenering gaat als volgt:

1. Cecilia gelooft dat Nixon en zijn handlangers hebben samengezworen om de Watergate-inbraak in de doofpot te stoppen.

2. Dus Cecilia gelooft in een theorie die een complot veronderstelt.
3. Dus ze gelooft in een complottheorie.
4. Dus Cecilia is een complotdenker.
5. Dat wil zeggen dat ze een theorie onderschrijft die intellectueel verdacht is en waarin het irrationeel is te geloven.
6. Dus Cecilia is irrationeel, en misschien zelfs gek – in ieder geval iemand die politiek paranoïde is.
7. Daarom zou het dom zijn om Cecilia’s theorie aan te nemen of zelfs maar te onderzoeken.

Het is duidelijk dat hier ergens iets niet klopt, het is inmiddels immers een historisch feit dat de samenzwering rond Watergate daadwerkelijk heeft plaatsgevonden. Het probleem zit bij de overgang van 4 naar 5. Tot en met punt 4 is de redenering juist, maar daaruit volgt *niet*, kan in dit geval niet volgen, dat het een intellectueel verdachte theorie betreft en dat Cecilia zelf dus irrationeel is, laat staan dat het dom zou zijn om deze veronderstelling te onderzoeken. Als men zich daar destijds aan gehouden had zou dit bedrog van de president en zijn regering nooit zijn uitgekomen.

Maar dit is nu precies de redenering zoals die zo vaak, zo niet bijna altijd, wordt gevolgd. Vandaar dat het, wanneer men vraagtekens wil zetten bij een officiële verklaring van een gebeurtenis, bijna standaard is om zich te verontschuldigen met: ‘Ik ben geen complotdenker, maar...’

ZINNIGE EN ONZINNIGE COMPLOTTHEORIEËN

Natuurlijk, er zijn complottheorieën die irrationeel zijn, er zijn complottheorieën die ongegrond zijn en verworpen moeten worden, maar niet *omdat* ze complottheorieën zijn maar omdat het *slechte* complottheorieën zijn. Deze constatering lijkt zo logisch dat je je afvraagt hoe het dan komt dat complottheorieën toch zo’n slechte naam hebben. Misschien moeten we hiervoor proberen onderscheid te maken tussen verschillende soorten complottheorieën. Wat is een complottheorie eigenlijk?

De eenvoudigste en meest algemene definitie van een complottheorie is dat het een theorie betreft die een samenzwering veronderstelt, een geheim plan van een groep om gebeurtenissen te beïnvloeden. Maar aangezien de geschiedenis bol staat van dit soort samenzweringen kan niemand in alle ernst volhouden dat hier de term complottheorie domheid of irrationaliteit impliceert. De definitie die degenen die de complotcritici hanteren is kennelijk nauwer: een complottheorie is een verklaring van een historische gebeurtenis waarin een samenzwering (een geheim plan van meer dan een persoon) een beslissende rol speelt *en die verklaring in strijd is met een officiële verklaring*. Maar dan nog verklaart dit niet voldoende. Immers, de samenzweringstheorie dat Saddam Hussein bij de aanslagen van 11 september samengewerkt zou hebben met Al-Qaeda werd breed gedragen, maar dat Bush en Al-Qaeda in dit verband iets met elkaar te maken zouden hebben gehad behoort tot de *outrageous conspiracy theories* die niet getolereerd en zelfs niet

bediscussieerd mogen worden. De definitie van complottheorie heeft dus nog een specificatie om het negatieve gebruik ervan te verklaren. Pigden komt tot de conclusie dat het er bij de complotcritici om gaat dat het niet alleen een theorie is die een moreel verwerpelijk plan van een regering of een regeringsinstelling veronderstelt, maar dat het in de praktijk slechts westerse regeringen of daaraan gelieerde partijen betreft.

De aandacht van de complotcritici gaat zelden uit naar het inhoudelijk weerleggen van de, in hun ogen absurde, complottheorieën. De persoon die een complot veronderstelt wordt verdacht gemaakt, alle complotdenkers worden over één kam geschoren, er wordt geen onderscheid tussen complotten gemaakt en het belang van de tegenargumenten waarmee het bestaan van een complot waarschijnlijk wordt gemaakt wordt gebagatelliseerd. In dit kader past het zoeken naar verklaringen voor hoe complotdenkers tot hun theorieën kunnen komen.

PSYCHOLOGIE VAN DE COMLOTDENKER

Op een congres van de stichting Skepsis in 2010 dat *Complotten – Werkelijkheid en fictie* heette, was de sfeer, anders dan de titel van het congres doet vermoeden, van een superieur onskent-ons-gehalte ten koste van de complotdenker. De inleiding, waar meer dan smakelijk om gelachen werd, was een opsomming van allerlei complotten, waaruit ieder weldenkend persoon wel moest concluderen dat je je met dit soort idiote theorieën maar beter niet kunt inlaten. De uitgenodigde sprekers stelden weliswaar dat ze zich niet bezighielden met of een samenzweringstheorie waar of niet waar is, maar vervolgens waren hun betogen toch vooral gericht op het vergezochte en idiote van samenzweringstheorieën in het algemeen en werd zelfs in alle ernst de vraag gesteld wat we ergegen kunnen en moeten doen. De term samenzweringsstheorie werd hier duidelijk niet neutraal gebruikt, het was een pejoratief bedoelde kwalificatie waarin de aanhangers van de theorie bij voorbaat als halvegaren worden afgeschilderd en een serieus luisteren naar hun argumenten dus niet nodig is. Verbazingwekkend voor een organisatie die als verklaard doel heeft 'beweringen te ontmaskeren die niet zijn gebaseerd op fatsoenlijk bewijsmateriaal of door de mand vallen wanneer ze op de proef worden gesteld'.

Aan de Vrije Universiteit in Amsterdam houdt de sociaalpsycholoog Jan Willem van Prooijen, die een van de sprekers op het genoemde Skepsiscongres was, zich bezig met het zoeken naar psychologische verklaringen voor complotdenken. Van Prooijen zegt overigens niet van mening te zijn dat complotdenkers gekker zijn dan anderen en geeft zelfs toe dat een zekere mate van argwaan tegenover autoriteiten gezond is. Op zich is er ook niets op tegen om te onderzoeken of complotdenkers en complotcritici qua persoonlijkheid van elkaar verschillen. Op de vraag of zijn onderzoeksresultaten overeind zouden blijven als bijvoorbeeld uiteindelijk zou blijken dat de officiële verklaring voor de aanslagen van 11 september 2001 een leugen is, antwoordt hij dan ook dat hij dat weliswaar onwaarschijnlijk acht maar dat het aan zijn bevindingen niets zou veranderen. Toch valt niet aan de indruk te ontkomen dat ook Van Prooijen niet onpartijdig is en zich meer lijkt thuis te voelen bij complotcritici dan dat hij bereid zou zijn complotdenkers het voordeel van de twijfel te gunnen. De psychologische kenmerken van complotdenkers zoals ze uit zijn onderzoeken blijken zijn dan ook zelden positief: complotdenkers zijn vaak politiek extreem, hebben een lage zelfwaardering, zijn onzeker en hebben een 'monologisch geloofssysteem' (er wordt geen dialoog met de buitenwereld aangegaan en elke context, behalve de eigen, wordt buiten beschouwing gelaten). Deze factoren vormen een voedingsbodemp voor complottheorieën, die op hun beurt het vertrouwen in de democratie kunnen ondermijnen, negatieve maatschappelijke ontwikkelingen voeden en tot geweld kunnen leiden. En Adrian Furnham, die

een bijdrage levert aan een boek van Van Prooijen, hanteert als definitie: een samenzweringstheorie is de *valse* veronderstelling dat grote gebeurtenissen veroorzaakt worden door meerdere deelnemers die in het geheim samenwerken als onderdeel van een kwaadaardige, wrede, alomtegenwoordige groep. Maar, nog los van de betwijfelbaarheid van deze definitie als geheel, is het natuurlijk een cirkelredenering om, wanneer je wilt aantonen dat een complottheorie niet serieus hoeft te worden genomen, bij voorbaat te stellen dat deze vals is.

De Canadese journalist Jonathan Kay is nog veel uitgesprokener in zijn vooringenomenheid tegenover complotdenkers. Hij schreef het boek *Among the truthers – A journey through America's growing conspiracist underground*, waarin hij erop los associeert door alle complotten en alle complotdenkers op één hoop te gooien en consequent een badinerende toon te gebruiken om mensen die hun twijfels hebben bij bepaalde officiële verklaringen van grote gebeurtenissen voor gek te verklaren. Hij ontwikkelt een complete typologie van complotdenkers die doet denken aan het Peter-Vos-Beestenkwartet uit 1970, waarin figuren als de Mafkikker, de Kloothommel en de Snotaap plastisch worden afgebeeld. Kay heeft het over de Beschadigde Overlever, de Kosmische Reiziger, de Evangelische Doemdenker en de Onruststoker, zonder overigens ooit inhoudelijk op de beweringen van de door hem geïnterviewden in te gaan. Tot zijn verbazing zijn bepaalde kopstukken van de 911Truth-beweging, waar hij zijn pijlen vooral op richt, best redelijke mensen, maar dat weerhoudt hem er niet van ze excentriekeling of iemand die gemotiveerd wordt door een midlifecrisis te noemen. Among the truthers kreeg lovende recensies.

DISCUSSIE ONGEWENST

Los van het feit dat in ieder geval Kay zijn kwalificaties niet serieus onderbouwt en hij de zaken omdraait (zelfs al zouden complotdenkers vaker dan complotcritici in een midlifecrisis zitten, dan volgt daar toch niet uit dat het hebben van een midlifecrisis een bepaald complotdenken verklaart), dan kunnen deze psychologische verklaringen nog steeds niet gebruikt worden om het al dan niet serieuze karakter van een specifieke complottheorie aan te tonen. Met hetzelfde recht zou het niet geloven in een complottheorie op deze wijze verklaard kunnen worden en op de persoon spelen is nu eenmaal nooit een serieus argument.

Het effect van dit soort teksten is echter wel dat het een open discussie over controversiële gebeurtenissen belemmert en de mensen die vraagtekens of verdenkingen bij een officiële verklaring hebben de mond snoert. Kay propageert dat zelfs letterlijk: hij stelt een antisamenzweringscurriculum op de universiteit voor om studenten te leren de patronen in complotdenken te herkennen en ze er zo tegen te wapenen. Maar dat zou nu juist niet moeten, het is voor een open democratie van wezenlijk belang dat verdenkingen waarvoor serieuze aanwijzingen zijn besproken en objectief onderzocht kunnen worden, zelfs als je sceptisch bent over de geldigheid van dit soort theorieën. Juist de scepticus dient open te staan voor kritisch onderzoek en fatsoenlijk bewijsmateriaal, ook wanneer dit zou kunnen leiden tot een herziening van de eigen vooringenomen standpunten.

Drs. H.C. Schram is psycholoog en linguïst. Zij is werkzaam als specialist wetenschappelijke informatie in de biblioltheek van de Rijksuniversiteit Groningen.